

परिच्छेद: एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

आजको २१ औं शताब्दी ज्ञान, विज्ञान र सूचना प्रविधिको विस्फोटनको युग हो । ज्ञान आर्जन, विस्तार र व्यापकताको क्षेत्रमा पछि पर्ने व्यक्ति, समाज र राष्ट्र सधैं पछि पर्ने कुरा निश्चित छ । शिक्षालाई राष्ट्रविकासको मेरुदण्ड तथा मानव विकासको मूल तत्वको रूपमा लिइन्छ । समाजमा रहेको सामाजिक, राजनैतिक आर्थिक, सांस्कृतिक आदिवाट हुने विभेदमा कमि ल्याई वर्ग विहिन समाजको स्थापना गर्न शिक्षा एउटा सशक्त माध्यमको रूपमा रहेको छ । शिक्षाका यी तमाम अपरीहार्यतालाई सामान्य सिद्धान्तमा आधारित एकै प्रकारको औपचारिक शिक्षा कार्यक्रमले समेटन नसक्ने भएकोले पुरक वा विकल्प शिक्षाको रूपमा खास गरी विकासशील र अल्पविकसित देशहरूले अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम संचालन गरी सो अन्तर्गत साक्षरता शिक्षा, साक्षरोत्तर शिक्षा, महिला शिक्षा, बाल शिक्षाका साथै जीवनपर्यन्त शिक्षामा जोड दिएका छन् । जसले समस्तरीय शिक्षा प्रदान गरी शैक्षिक विकेन्द्रीकरण तथा मूलप्रवाहीकरणमा समेत अवसर प्रदान गरेको हुन्छ ।

काफ्ले तथा अन्य (२०६१) का अनुसार “निरक्षरता उन्मूलन गर्ने शैक्षिक कार्यक्रम, विकासात्मक कार्यक्रम, सशक्तीकरण गर्ने कार्यक्रम, समुदायमा सीपमूलक तालिम, वचत तथा ऋण कार्यक्रम, संस्कृति संरक्षण, जनचेतनामूलक कार्यक्रम, स्वास्थ्य शिक्षा, वातावरण संरक्षण लगायतका स्थानीय समुदायको आवश्यकता र माग वमोजिमका कार्यक्रमहरूलाई संगठित गरी एकिकृत रूपमा व्यापक जनसहभागिताको आधारमा संचालन गर्नु पर्ने आवश्यकता महसुस भइरहेका अवस्थामा साक्षर भएका व्यक्ति र समुदायमा वसोवास गर्ने सबैको लागि निरन्तर तथा र जीवनपर्यन्त शिक्षाको परिपूर्ति गर्दै जानको लागि युनेस्को काठमाडौंले सन् १९७२ तिर सामुदायिक अध्ययन केन्द्रको अवधारणा विकास गरेको हो । नेपालमा यस केन्द्रको अवधारणा बारेमा स्पष्ट जोड दशौं पञ्चवर्षीय योजनामा देखा प्यो । सबैभन्दा पहिले सन् १९७२ मा कास्की

जिल्लाको लालचौक गाउँमा परीक्षण गरिएको थियो भने सन् १९८० को दशकतिर सेती अञ्चलका ५ जिल्लाहरूमा ग्रामीण वाचनालयको रूपमा ग्रामीण विकासको निम्ति शिक्षा परियोजनाले कार्यक्रम संचालन गरेको थियो,” (काफ्ले तथा अन्य २०६१:२४७) ।

अनौपचारिक शिक्षाको कार्यनीतिमा लक्षित समुदाय विशेष गरी निरक्षर महिला, पिछडिएको जनजाति र दलित वर्गलाई प्रोत्साहित गर्दै प्रौढ साक्षरता र बाल- शिक्षा कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा संचालन गरी साक्षरता प्रतिशत वृद्धि गर्ने र जीवनपयोगी शिक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्य अनुरूप सरकारी एवं गैरसरकारी संस्था तथा स्थानीय निकायको संलग्नतामा विकासका अन्य कार्यक्रमहरूसँग समन्वय गरी साक्षरता, साक्षरोत्तर र निरन्तर शिक्षाका कार्यक्रमहरू एकीकृत रूपमा संचालन गर्ने, अनौपचारिक प्राथमिक शिक्षा तर्फ २ लाख बालबालिकाहरूलाई आधारभूत प्राथमिक शिक्षा प्रदान गर्ने र निरन्तर शिक्षा परीक्षणका निम्ति २०५ वटा सामुदायिक अध्ययन केन्द्रहरू स्थानीय निकायहरूको जिम्मेवारीमा स्थापना गर्ने कुरा उल्लेख गरिएका छन्, (दशौं पञ्चवर्षीय योजना, (२०५९-२०६४) ।

सवैका लागि शिक्षा राष्ट्रिय साक्षरता अभियानलाई प्रभावकारी बनाउन विशेषगरी पिछडि पारिएका समुदाय, दलित, उत्पीडित समुदाय, लोपन्मुख अल्पसंख्यक जनजाति, आदिवासी एवं महिला वर्गको आवश्यकता पहिचान गरी अनौपचारिक शिक्षा तथा आयमुलक कार्यक्रमका साथै तीन वर्षीय अन्तरिम योजनाको अवधि सम्ममा थप १२९ वटा सामुदायिक अध्ययन केन्द्र मार्फत साक्षरता कार्यक्रममा सूचना तथा संचार प्रविधिको प्रयोग गरिने छन् ,(तीनवर्षीय अन्तरिम योजना, २०६४/०६५-२०६६/०६७) ।

दाहाल (२०६५) का अनुसार दशौं पञ्चवर्षीय योजना देखि अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न समुदाय स्तरमा सामुदायिक अध्ययन केन्द्रको अवधारणा अगाडि सारियो । हालसम्म ४६५ वटा (२०६५ अषाढसम्म) सामुदायिक अध्ययन केन्द्र स्थापना भई संचालन भइरहेका छन् । यस्ता केन्द्र गाउँ शिक्षा योजना बनेका ४० प्रतिशतभन्दा कम साक्षरता भएका गा.वि.स. तथा विगतका २०५ निर्वाचन क्षेत्रमा युनेस्को काठमाडौं र अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रको सहयोग स्थापना भएका हुन ।

शिक्षा व्यक्तिको मानवअधिकार तथा मौलिकहकहरुको रुपमा स्थापित भएको छ । प्रत्येक व्यक्तिको विभिन्न किसिमका शिक्षा प्राप्त गर्ने आकांक्षालाई परिपूर्ति गर्न, कम खर्चिलो र वेरोजगारी समस्यालाई सम्बोधन गर्न सहयोग पुग्ने शिक्षा आजको आवश्यकता भएको छ । शिक्षाको माध्यमबाट निरक्षर उन्मूलन गर्ने, पिछडिएका व्यक्ति वा समुदाय महिला, दलित, जनजाती आदिवासी, लोपन्मुख अल्पसंख्यक समुदाय र विद्यालयको पहुँच बाहिर रहेका बालबालिका तथा विद्यालय बीचैमा छाडेका बालबालिका लगायत सबैको लागि अनौपचारिक शिक्षाको माध्यमबाट उनीहरुको सशक्तीकरण, सवलीकरण र क्षमता अभिवृद्धि गरी सिकारुहरुको अपेक्षा पूरा गर्न शिक्षालाई अचुक औषधीको रुपमा लिइन्छ । शिक्षाले सिकारुलाई जान्नको लागि, केहि गर्नको लागि, केही हुनको लागि र शिक्षा सहजीवनको लागि हुनु पर्दछ ।

सन् १९९० को जोम्टिन (फ्रान्स) घोषणापत्र तथा सन् २००० अप्रिलमा भएको डकार (सेनेगल) मा भएको विश्व शिक्षा मञ्चले सन् २०१५ सम्म सबैको लागि शिक्षा (Education For All) को ६ वटा लक्ष्यहरु निर्धारण गरेको थियो भने नेपालले मातृभाषाको माध्यमबाट आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा सुनिश्चित गर्नेछ, भन्ने एउटा लक्ष्य थपेको थियो । नेपालले विश्व शिक्षा मञ्चले तोकेका लक्ष्य पूरा गर्न राष्ट्रिय कार्य योजना (२०००-२०१५) तयार गरी चरणबद्ध रुपमा लागु गरेको छ । जसको लक्ष्य भनेकै सन् २०१५ सम्ममा कोही पनि शिक्षाबाट वञ्चित हुन नपरोस् भन्ने हो , (राष्ट्रिय महिला आयोग, २०६५) ।

अनौपचारिक शिक्षा नीति २०६३ अनुसार अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमहरुलाई गाउँ स्तरमा कार्यान्वयन गर्ने थलोको रुपमा गाउँ शिक्षा योजना निर्माण भएका गा.वि.स.हरुमा सामुदायिक अध्ययन केन्द्रको स्थापना गर्ने कार्यक्रम रहेको छ । आफ्नो समुदायको आवश्यकता र चाहनामा आधारित विभिन्न विकासात्मक कार्यहरु, जीवन उपयोगी सीप, पेशागत ज्ञान र उन्नतिको लागि आफैं सक्रिय भई यसको संचालन र व्यवस्थापकीय पक्षलाई सुदृढ गरी योजना तथा कार्यक्रमहरुलाई प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्न सक्षम हुनसक्न भन्ने अभिप्रायले सामुदायिक अध्ययन केन्द्रलाई योजना तथा कार्यक्रम निर्माण गर्ने, कार्यान्वयन गर्ने संचालित कार्यक्रमको अनुगमन र

प्रतिवेदन तयार गर्ने जस्ता विषयवस्तुमा आवश्यक तालिम दिई केन्द्रको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य लिइएको छ, (अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, वुलेटिन, २०६५) ।

अशिक्षा र गरिवीको मारमा परेका निरक्षर वर्गलाई साक्षरता शिक्षा, साक्षरोत्तर शिक्षा वा निरन्तर शिक्षा, आयआर्जन कार्यक्रमका लागि सीपमूलक तालिम, वचत तथा ऋण कार्यक्रम लगायत समुदायको आवश्यकतामा आधारित कार्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्न स्थानीय समुदायवाट स्थापना र संचालन हुने शैक्षिक, स्वायत्त, स्वशासित अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला संस्थाको रूपमा संचालित हुने भनेर सामुदायिक अध्ययन केन्द्रको परिभाषा गरिएको छ, (सा.अ.केन्द्र निर्देशिका, २०६२) ।

नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसाँस्कृतिक विशेषतायुक्त रहेको र महिला दलित, आदिवासी, जनजाती, मधेशी वा किसान, मजदुर वा आर्थिक, सामाजिक वा साँस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएको वर्ग वा बालक, वृद्ध तथा अपाङ्ग वा शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण सशक्तीकरण वा विकासको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने राज्यले नीति लिएको छ, (नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३) ।

उल्लेखित पृष्ठभूमिमा शिक्षाको अवसरवाट वञ्चित भएका गरिवीको चपेटामा परेका समुदायका विभिन्न व्यक्तिहरुको चाहना र आवश्यकतामा आधारित योजना तर्जुमा, कार्यक्रम निर्माण गरी प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गर्नु पर्ने हुन्छ । केन्द्रले कार्यक्रमहरुलाई उपयुक्त ढंगले सञ्चालन गर्न व्यवस्थापन पक्षहरुलाई सुदृढ बनाई आई परेका समस्या तथा चुनौतिहरु समाधान गर्न यो अध्ययनले सहयोग गर्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

१.२ समस्याको कथन

वि.सं. २००७ सालमा नेपालको साक्षरता २ प्रतिशत मात्र रहेको थियो । हाल एघारौं तीन वर्षीय अन्तरिम योजना कार्यान्वयनको चरणमा छ । यस योजनाले ६ वर्ष माथिका ६३ प्रतिशत नेपाली नागरिक साक्षर रहेका र १५ वर्षमाथिका व्यक्तिहरुको साक्षरता ५२ प्रतिशत रहेकोले अझ पनि ६ वर्षमाथिका ३७ प्रतिशत र १५ वर्ष

माथिका ४८ प्रतिशत नागरिक निरक्षर छन्, (तीन वर्षीय अन्तरीम योजना, २०६५-२०६७) ।

पढन लेखन सक्ने साक्षर महिलाहरु ४२.५ प्रतिशत रहेका छन भने दलित, आदिवासी जनजातीहरु, लोपोन्मुख जाति पीछडिएको भौगोलिक क्षेत्रका व्यक्ति तथा समुदाय, मधेशी, मुस्लिम लगायतका जातिमा निरक्षरता प्रतिशत अझ बढी छ , (राष्ट्रिय जनगणना, २०५८) ।

सेरिड (२०६४), का अनुसार अनौपचारिक शिक्षा अन्तर्गत संचालित विभिन्न कार्यक्रमहरु र अन्य विषयगत क्षेत्रबाट सामुदायिक विकासको निम्ति संचालन हुने कार्यक्रमलाई स्थानीय समुदायको चाहना र आवश्यकतालाई पूरा गर्ने गरी एकीकृत रुपमा एकद्वार प्रणाली अनुरूप केन्द्रको संचालन गर्नु पर्ने आवश्यकता महसुस गरीएको छ । यसबाट निरक्षरता उन्मूलन गर्न शैक्षिक कार्यक्रमहरु जस्तै :- प्रौढ शिक्षा, महिला शिक्षा, बाल शिक्षा, निरन्तर शिक्षा, पुस्तकालय संचालन, कानूनी साक्षरता, चेतनामूलकशिक्षा कार्यक्रमहरु संचालन गर्ने र समुदायको आवश्यकता अनुसार अन्य योजना तथा कार्यक्रमहरु निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्दछ । यस केन्द्रबाट घरधुरी सर्वेक्षण, समुदाय सर्वेक्षण गर्ने, सीपमूलक विकास सम्बन्धी तालिम संचालन गर्ने, आयआर्जनका कार्यक्रम संचालन गर्ने, व्यवसाय संचालन गर्ने, सामुदायिक विकास सम्बन्धी कार्यहरु गर्ने, संस्कृति संरक्षणका काम, जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरु, वातावरण, स्वास्थ्य, पोषण, धुम्रपान विरुद्धका कार्यक्रमहरु, स्वास्थ्य सम्बन्धी HIV/AIDS रोग सम्बन्धी जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरु समावेश छन । यस्ता कार्यक्रमहरुलाई नियमित तथा उपयुक्त तरिकाले संचालन गर्नको लागि व्यवस्थापकीय पक्षको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु आवश्यक छ ।

पौडेल (२०६३) का अनुसार सामुदायिक अध्ययन केन्द्रलाई व्यवस्थित रुपमा संचालन गर्न केन्द्रीय स्तरमा राष्ट्रिय सामुदायिक अध्ययन केन्द्र समन्वय समिति र स्थानीय तहमा सामुदायिक अध्ययन केन्द्रको व्यवस्थापन समितिको व्यवस्था गरिएको छ । जसले समुदायको सिकाई सम्बन्धी आवश्यकताहरु पत्ता लगाउने, योजना तथा कार्यक्रमको निर्माण, स्थानीय स्रोतको अधिकतम परिचालन, आर्थिक स्रोतको व्यवस्था,

भौतिक पूर्वाधार निर्माण, सरकारी गैर-सरकारी संघ संस्था एवं विद्यालयका बीचमा सहयोग, जनसहभागिता र समन्वय कायम गरी कार्यान्वयन गर्नु पर्ने हुन्छ । व्यवस्थापन समितिबाट संचालन हुने र भएका कार्यक्रमहरूको सुपरिवेक्षण र अनुगमन गर्ने कामको मूल्याङ्कन गरी आवश्यक सुधार गर्दै जानु पर्ने विषयहरूलाई प्रमुख समस्याको रूपमा औल्याइएको छ । केन्द्रलाई जीवनपर्यन्त र निरन्तर शिक्षा प्रदान गर्ने केन्द्रको रूपमा दीगो विकास गर्नु, स्थानीय समुदायको चाहाना र आवश्यकतामा आधारित कार्यक्रम संचालन गर्नु पर्ने, समावेशी जनसहभागिता, लक्षित वर्ग एवं समुदायमा उनीहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने कार्यक्रमको संचालन एवं व्यवस्थापन प्रभावकारी रूपमा गर्ने भन्ने विषय नै प्रमुख व्यवस्थापन पक्षको समस्या रहेको छ ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

हरेक अनुसन्धान कुनै अर्थपूर्ण समस्या समाधान गर्न, नयाँ तथ्य, ज्ञान वा सिद्धान्त प्रतिपादन गर्न तथा उपयोगिताको दृष्टिकोणबाट गरिएको हुन्छ । सामुदायिक अध्ययन केन्द्रमा अनौपचारिक शिक्षा व्यवस्थापन अध्ययन कार्यका निमित्त छनौट गरिएको छ । यसको सन्दर्भमा नेपालमा शिक्षा आर्जनको सुविधा तथा अवसरहरूबाट अझै पनि धेरै बालबालिका, प्रोढ पुरुष तथा महिला, पिछडिएका जाति, जनजाति र अल्पसंख्यक समुदाय पछि परेका छन् । अर्को तर्फ शिक्षा अवसर लिने अवस्था भएपनि सचेतनाको कारण, गरिबि, विद्यालयको कक्षा कोठाको वातावरण, घरायसिकाममा व्यस्त रहनु पर्ने, अर्काको काममा काम गर्नु पर्ने कारण त्यस्ता व्यक्ति तथा समुदायलाई शिक्षाको मुलप्रवाहीकरणमा ल्याई उनीहरूलाई शिक्षामा कसरी निरन्तरता दिई सीप, दक्षता, क्षमता अभिवृद्धि गराउने र निरन्तर रूपमा शिक्षा आर्जन गर्न सहयोग पुगोस भनेर नै सरकारबाट शिक्षाको पहुँच नपुगेको क्षेत्र लक्षित व्यक्ति तथा समुदायसम्म निरन्तर शिक्षा संचालन गर्नु, शिक्षा व्यवस्थापनमा देखिएका चुनौति र समाधान गर्न चालेका प्रयत्न, आगामि दिनमा चाहिने योजना कार्यक्रम के कस्तो हुनु पर्दछ, अनौपचारिक शिक्षा व्यवस्थापनलाई अझ बढी प्रभावकारी रूपमा केन्द्रलाई संचालन गर्नको लागि थप अध्ययन अनुसन्धान गर्न आवश्यक देखिएकोले यस

विषयलाई महत्वपूर्ण रूपमा लिएको छ । सहश्राब्दी विकासका लक्ष्यहरु (२००२) ले पनि सम्बन्धित देशमा रहेका निरक्षरतालाई ५० प्रतिशतले घटाउने लक्ष्य लिएको छ ।

स्थानीय विकासको लागि संचालन हुने विकास निर्माण, जनजागरण शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, सरसफाई, वातावरण संरक्षण, सांस्कृतिक सम्पदाहरुको रेखदेख संरक्षण, स्थानीय जनशक्तिको सदुपयोग, रोजगारी सिर्जना, सूचना केन्द्र, पुस्तकालय आदिको व्यवस्था सामुदायिक अध्ययन केन्द्रबाट संचालन गर्न सकिने काम भएकोले सबै उल्लेखित विषयगत कार्यक्रमहरुलाई एकीकृत रूपमा संचालन गर्ने एकद्वारको रूपमा विकास गरी स्थानीय जनसहभागिता वृद्धि गरी उनीहरुमा संस्था सञ्चालनमा अपनत्व जागृत गराउन पनि केन्द्रको औचित्य महत्वपूर्ण छ । व्यक्ति, समुदायका आकांक्षा र आवश्यकता दिनप्रतिदिन बढदै गई रहेका छन् । नयाँ-नयाँ कार्यक्रमहरु अध्ययन केन्द्रबाट पूरा गर्न व्यवस्थापन पक्ष सक्रिय हुनु आवश्यक छ । समयको माग अनुसार केन्द्रबाट संचालित कार्यक्रमहरुलाई अभ्र परिमार्जन र थप गरी दीगोपना कायम राख्न सामुदायिक जीवनपर्यन्त शिक्षा केन्द्रको रूपमा विकास गर्दै जानुपर्ने हुन्छ ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनका उद्देश्यहरु निम्नानुसार हुनेछन् :

- क) सामुदायिक अध्ययन केन्द्रमा संचालित अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमको व्यवस्थापनको अवस्था पत्ता लगाउने ।
- ख) नेपाल सरकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाबाट संचालित कार्यक्रमहरुको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने
- ग) सामुदायिक अध्ययन केन्द्रमा अनौपचारिक शिक्षा व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या तथा चुनौतिको विश्लेषण गर्ने ।
- घ) सामुदायिक अध्ययन केन्द्रमा संचालित अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमको व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या समाधानका उपायहरु सुझाउने ।

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्न

माथि उद्देश्यमा उल्लेख गरिएका विषयवस्तुलाई पुष्टि गर्न निम्नानुसारका अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू सोधिने छन्:-

- क) सामुदायिक अध्ययन केन्द्रमा कुन कुन किसिमका अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमहरू सञ्चालित छन् ?
- ख) सरकारी तथा गैर सरकारी क्षेत्रबाट सञ्चालित अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमहरू कुन अवस्थामा छन् ?
- ग) अनौपचारिक शिक्षा सञ्चालनमा व्यवस्थापकिय समस्याहरू के-के छन् ?
- घ) समस्या समाधानका उपायहरू के-के हुन सक्छन् ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

व्यवस्थापन शब्द आफैमा व्यापक क्षेत्र ओगटने विषय भएकोले यस अध्ययनमा समय, स्रोत साधन र आर्थिक कारणले गर्दा खास गरी सा.अ. केन्द्रको व्यवस्थापकीय स्रोतका ५ वटा पक्ष मध्ये मानवीय पक्ष, भौतिक पक्ष, शैक्षिक पक्ष, आर्थिक पक्ष, सुचना तथा प्रविधि रहेका छन् ।

यस अध्ययनमा अन्तर्वार्ता, समुहगत छलफल र स्थलगत अध्ययनमा आधारित रहने छ । प्रत्येक सामुदायिक अध्ययन केन्द्र व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरू, कार्यसमितिका पदाधिकारीहरू परिचालिकाबाट आवश्यक सुचनाहरू प्राप्त गरिनेछ । यसका अतिरिक्त केहि जानकारीहरू अध्ययनरत छात्र छात्रा र अभिभावकबाट समेत लिइने छ । यो अध्ययन चितवन जिल्लाको ३८ वटा गा.व.स. र २ वटा नगरपालिका भित्र रहेका जम्मा ७ वटा सामुदायिक अध्ययन केन्द्र मध्ये भरतपुर नगरपालिका भित्र पर्ने १ वटा र गा.वि.स. हरु मध्ये २ वटा गा.वि.स. गरी जम्मा ३ वटा अध्ययन केन्द्रहरू छनोट गरिनेछ ।

- क) शारदा सामुदायिक अध्ययन केन्द्र, शारदानगर
- ख) गीतानगर सामुदायिक अध्ययन केन्द्र, गीतानगर
- ग) सामाजिक सेवा सामुदायिक अध्ययन केन्द्र, भरतपुर-१२

परिच्छेद: दुई

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

शोध शीर्षकसँग सम्बन्धित शैक्षिक तथा व्यवस्थापकीय अध्ययन अनुसन्धानसँग सम्बन्धित लेखहरूको अध्ययन तथा समस्याका कारणहरू पत्ता लगाउन गरिएका विभिन्न प्रयासहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

दाहाल (२०६५), का अनुसार नेपालमा अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रममा संलग्न रहेका र बाहिर रहेका निरक्षर सहभागीहरूको वास्तविक आवश्यकताको पहिचान गर्न सकिएको छैन । नीतिगत र योजना स्तरमा आवश्यकता अनुरूप कार्यक्रमलाई व्यापकता बनाउन सकिएको छैन । सामाजिक रूपमा जाति प्रथाले जन्माएको सामाजिक भेदभावको कारण तल्लो जात र माथिल्लो जातका सहभागीहरूसँग एउटै ठाउँमा बस्न अप्ठारो महसुस गरेको पाइन्छ । संस्थागत रूपमा धेरै जसो जनजातिमा पढ्ने संस्कार देखिदैन । अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमहरूको लागि छुट्टाइएको राष्ट्रिय बजेट र देशमा रहेको निरक्षरताको स्थितिलाई हेर्दा यो एकदमै महत्वकांक्षी कार्यक्रम देखिन्छ । शिक्षा क्षेत्रमा छुट्टाइएको मूल बजेटको २ प्रतिशत मात्र अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रममा छुट्टाइने गरेकोले भण्डै ४६ प्रतिशत निरक्षरहरू, बीचमै कक्षा छोड्ने बालबालिकाहरू, विद्यालयको पहुँच बाहिर रहेका ११ प्रतिशत बालबालिकाहरू आदिलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार शिक्षा प्रदान गर्न सकिएको छैन । साक्षरता शिक्षाबाट सिकारुमा ७ Rs. अर्थात (Reading, Writing, Arithmetic, Rights, Responsibilities, Relationship and Recreation) बाट साक्षर बनाई ज्ञान, सीप र दक्षता बढाउने उद्देश्य पूरा गर्न र उपलब्धिमूलक बनाउन सकिएको छैन ।

सेरिड (२००७), का अनुसार निरक्षरहरूलाई अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रमहरू मार्फत साक्षर बनाउने अभियानमा नेपालका सरकारी, गैरसरकारी, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय धेरै संघसंस्थाहरू कार्यरत छन् । एकद्वार प्रणालीको अभावमा सबै सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाहरूको कार्यक्रममा समन्वयात्मक ढंगबाट अगाडि बढ्न सकेको छैन । हालसम्म कुनै पनि जिल्लालाई निरक्षरतामुक्त क्षेत्र बन्न नसकेको

कारणले पनि साक्षरता अभियानमा लागेका संस्थाहरूको गतिविधिहरू प्रभावकारी हुन नसकेको संकेत गर्दछ । हाल संचालित का कार्यक्रमहरू विभिन्न संस्थाहरूबाट भएको परिप्रेक्षमा यस्ता स्थानीय तहमा अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम थप गरी समुदायलाई नै बढी जिम्मेवार बनाउनु पर्दछ । यसका लागि समुदायमा आधारित संस्थाको रूपमा खुलेका तथा खुल्न लागेका सामुदायक अध्ययन केन्द्रहरूलाई जिम्मेवार बनाई समुदायको आवश्यकताका आधारमा उनीहरूद्वारा नै कार्यक्रम तथा कक्षा सञ्चालन र अनुगमन गर्न लगाई कार्यक्रमहरूको जिम्मेवारी दिनुपर्दछ ।

काफ्ले तथा अन्य (२०६३), का अनुसार शिक्षालाई सबैको पहुँच, आवश्यकता, सान्दर्भिकता र जीवनपयोगी बनाउन वैकल्पिक धारको रूपमा अनौपचारिक शिक्षाको खोजी गरियो । अतः सन् १९६० को दशकमा फिलिप कुम्बस (Philip Coombs) ले प्राचीन कालदेखि चलि आएको अनौपचारिक शिक्षालाई एउटा स्वरूप प्रदान गरे । ब्रेमबेक (Brembeck) का अनुसार 'अनौपचारिक शिक्षालाई 'मौन उद्यम'को रूपमा रहि आएको थियो । त्यही मौन उद्यमलाई कुम्बसले निश्चित संरचना प्रदान गरे तथा पाउलो फ्रेरे, जुलियस नेरेर आदिले यसमा नयाँ नयाँ सौँचहरू थपिदिए । अतः अनौपचारिक शिक्षा नयाँ संरचनाको रूपमा सन् १९६० को दशकदेखि प्रारम्भ भएको देखिन्छ । 'पढौँ र पढाऔँ' भन्ने संस्कार भएका पक्षधरहरूलाई मात्रै विद्यालयले समेट्न सक्थे, तर ग्रामीण क्षेत्र र दुर्गम इलाकामा रहेका दलित, आदिवासी, महिला र पिछडिएका एवम सुविधाविहीन वर्गमा यो संस्कारको अभावले उनीहरू विद्यालय शिक्षामा समेटिन सकेनन् । यो वर्ग र समुदायको लागि केन्द्रित गरी नेपालमा अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गरिँदै आएको पाइन्छ ।

सेरिड (२०६४), का अनुसार अनौपचारिक शिक्षासम्बन्धी नीति, नियम, कार्यान्वयन तरिका र अनुगमन, मुल्याङ्कन कार्य अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र र शिक्षा मन्त्रालयद्वारा निर्माण गरिँदै आएको छ । कार्यक्रम कार्यान्वयनको लागि विकेन्द्रीकृत ढाँचा अनुरूप जि.शि.का.लाई मुख्य जिम्मेवार बनाइएको छ । यसका साथै प्रभावकारी र गुणस्तरीयताको लागि स्थानीयस्तरमा विभिन्न समितिहरू बनाई कक्षा व्यवस्थापन र अनुगमन कार्यको जिम्मेवारी दिइएको छ । यति हुँदा हुँदै पनि औपचारिक शिक्षा र

कूल जनसंख्याको भण्डै आधा जनसंख्या निरक्षर रहेका समुदाय र वर्गलाई समेट्न अधि सारिएको अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रमहरूलाई एकलो जि.शि.का.ले मात्र धान्ने अवस्था देखिँदैन ।

शाक्य (२०६५), का अनुसार जि.शि.का.हरू परीक्षाका कार्यहरू, शि.से.आ.का कामहरू शिक्षक तालिमका कामहरू शिक्षा विभागबाट निर्देशित कामहरू तथा स्वयम् जिल्लामा आइपर्ने दैनिक काम काजमा नै अत्यन्त व्यस्त देखिन्छ । यी कार्यहरू सम्पादन गर्नु मात्र उसको प्राथमिकता दायरा भित्र परेको देखिन्छ । ओभेलको रूपमा रहेको अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रमहरू जि.शि.का.ले फूर्सदको समयमा मात्र सञ्चालन गर्ने र त्यसको प्रभावकारी अनुगमन, सुपरीवेक्षण कार्य गर्न सकेको पाइँदैन । कोटा वितरण र तालिम संचालनमा मात्र सीमित रहन पुगेको यस कार्यक्रमलाई आम समुदायले बालुवामा पानी खन्याए सरहको रूपमा लिन थालिसकेका छन् । त्यसैले नेपालमा सञ्चालन गरिने अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न प्रत्येक जिल्लामा स्वतन्त्र अस्तित्व भएको छुट्टै सरकारी संयन्त्रको निर्माण गरिनु पर्दछ । त्यसका लागि शिक्षा मन्त्रालयमा रहेका मौजुदा दरबन्दी संरचनाबाट नै पूरा गर्न सकिन्छ । जसबाट उक्त कार्यालयले अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रमहरू मात्र हेरी प्रभावकारिता र गुणस्तरीयता कायम गरी सफलता प्राप्त गर्ने आशा गर्न सकिन्छ ।

UNESCO (2006), का अनुसार विश्वका धेरै मूलकहरूमा औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षा हेर्ने निकाय केन्द्रस्तरदेखि जिल्ला स्तरसम्म अलग अलग रूपमा खडा गरी कार्यान्वयन गरिएको पाइन्छ । थाइलैण्डमा सञ्चालन गरिएको अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमको सफलताबाट नेपालले पाठ सिक्नु पर्ने अवस्था आएको देखिन्छ । त्यहाँ केन्द्रमा अनौपचारिक शिक्षा कमिशन र त्यसको मातहतमा रहने गरी प्रत्येक Province मा अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न छुट्टै अनौपचारिक शिक्षा Provincial Centre District Non-formal Education Centre हरू खडा भएको पाइन्छन् । समुदायको सहभागितामा उनीहरूकै मागअनुसार सीमित स्रोत र साधनबाट सामुदायिक अध्ययन केन्द्रमार्फत् अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमहरू उदाहरणीय रूपमा सञ्चालन भइरहेको पाउन सकिन्छ ।

पौडेल (२०६५), का अनुसार नेपालमा पनि विगतदेखि नै अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रमहरूलाई कसरी प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ भनेर विभिन्न विधिहरू (Models) को प्रयोग भएको पाउँदछौं । सन् १९५१ मा Dr. Frank Laubach ले Association Method ले, सन् १८७० मा ३६ व्यञ्जन र १२ स्वरलाई तिनीहरूको समान बनावटको आधारमा १४ समूहमा विभाजन गरी निरक्षर प्रौढलाई साक्षर बनाउने काम भएको थियो । वि.सं. २०३७ सालमा ब्राजिलियन शिक्षाविद् Dr. Palo Friere को Key Word Approach को अवधारणाअनुरूप अनौपचारिक शिक्षा सुरु गरियो । यस विधिलाई अनुशरण गर्दै समय समयमा पाठ्यक्रम परिमार्जन गर्दै 'नयाँ गोरेटो' पुस्तक तयार गरी व्यापक रूपमा प्रयोग भएको थियो, जुन हालसम्म कार्यान्वयनमा रहेको छ । सन् १९९४ बाट Regnerated Frierian Literacy Through Empowering Community Technique Method को प्रयोग केही गैरसरकारी संस्थाले सुरु गरे । REFLECT लाई प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गर्ने Participatory Rural Appraisal अथवा Participatory Learning Action लाई सँगै समायोजन गरेर सञ्चालन गरेको पाइन्छ, ।

शर्मा (२०६३), का अनुसार यस केन्द्रको स्थापना गर्ने मुख्य पक्ष समुदायका सदस्यहरू र अगुवाहरू नै हुन् । समाजका अगुवाहरूले केन्द्रको स्थापना गर्दा व्यापक प्रचार प्रसार गर्नु पर्दछ । यसको काम, कर्तव्य र उपादेयता आदि बारेमा छलफल गर्नु पर्दछ । यो केन्द्रको लागि आवश्यक पर्ने भवन, फर्निचर लगायत भौतिक सामग्रीको व्यवस्थापन समेत समुदायले नै गर्नु पर्दछ । सामुदायिक अध्ययन केन्द्रको भवनको लागि सार्वजनिक भवन, विद्यालयको जगेडा भवन, कोठा, पायक पर्ने स्थलका कुनै दाता व्यक्ति वा समूहले प्रदान गर्न सक्नेछन् । समुदायका सबै वर्ग, धर्म, लिङ्ग, राजनैतिक दलका व्यक्तिहरू, समाजका अगुवाहरू आदिलाई समावेशीको आधारमा समेट्नु पर्ने हुन्छ । सामुदायिक अध्ययन केन्द्र स्थापना गर्दा केन्द्र सञ्चालन हुन सक्ने, नसक्ने सम्बन्धमा समुदायले विचार पुर्याउनु पर्दछ । केन्द्रका लागि आर्थिक एवं भौतिक स्रोत जुटाउने मुख्य दायित्व समुदायकै भएकोले सो सम्बन्धमा यथार्थ बुझ्न आवश्यक छ । केन्द्रको लागि आवश्यक भवन, फर्निचर, पुस्तकालयको लागि आवश्यक

पुस्तक पत्रपत्रिका, टेलिफोन, कम्प्युटर, फ्याक्स, कर्मचारिको व्यवस्था समुदायकै स्थानीय स्रोत सम्बन्धित गा.वि.स., जि.वि.स., न.पा. जिल्लास्तरीय सरकारी एवं गैरसरकारी संस्था, स्थानीय व्यक्तिहरूको दान, अनुदान इत्यादिबाट हुने भएकोले सो सम्बन्धमा स्पष्ट हुनु जरुरी देखिन्छ । सामुदायिक अध्ययन केन्द्रको विधानले यससम्बन्धमा स्पष्ट हुन मद्दत पुऱ्याउँछ । यसले सेवा क्षेत्र, संगठनात्मक संरचना, आर्थिक स्रोत, मानवीय स्रोत, कार्यपद्धति, प्रक्रिया आदिको बारेमा विधानले स्पष्ट पार्दछ ।

नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसाँस्कृतिक विशेषतायुक्त सामाजिक, आर्थिक एवम् भौगोलिक विविधता जनजागरणको कारण पनि सामुदायिक अध्ययन केन्द्रमा अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्न समाजका संभ्रान्त वर्गबाट समाज नियन्त्रित हुने हुँदा अपेक्षाकृत रूपमा कार्यक्रम सञ्चालनमा कठिनाई आइपर्ने सन्दर्भलाई (UNESCO, 2006) ले यसरी उल्लेख गरेको छ :

"Another critical point in the modality of CLC operation is the continuation of traditionalism in the formation of CLC management committee and advisory committee which invariably consist of local elites and representatives form dominant groups of the committees broadly repetitive in cognizance of the principle of inclusiveness has been a deferent to make CLCs a truly people oriented mechanism consequently. Their choice is out the context and they have to comply with the decisions made by others who do not represent them this is the irony which CLCs have faced in Nepal. In order to depose this irony re-engineering of CLCs management and operation with the strong initiative of social activists devoted to social transformation need to be geared up. Looking at Nepal's social structure which is built on the legacy of the feudalism, caste and ethnicity, language and religion, opportunities and deprivation, disparity and in equity it may not be an overstatement to say that a big 'human gap' has seized the country. Human gap, as I see, it is a situation where the privileged class secures and strengthens monopoly power our nation-

state and debar the common people even forum basis human rights". (UNESCO Bulletin 2006: 48)

शर्मा (२०६३), का अनुसार सामुदायिक अध्ययन केन्द्रको नामैले स्पष्ट छ कि यो समुदायको संस्था हो । समुदायबाट स्थापना, सञ्चालन, योजना निर्माण, अनुगमन, निरीक्षण आर्थिक स्रोत र साधनको व्यवस्थापन समुदायबाटै हुन्छ । यसको संगठनात्मक स्वरूप के कस्तो प्रकारको बनाउने भन्ने कुरा पनि बढी स्वायत्तता, समुदायमा नै निहित रहन्छ । यसको आफ्नो विधान हुन्छ । जुन विधान समुदाय आफैले निर्माण गर्दछन् । आफ्नो विधानबाट प्रशासित हुने भएकोले समुदायिक संस्था भएको प्रमाणित हुन्छ । सामुदायिक अध्ययन केन्द्र एवं व्यवस्थापन सम्बन्धी निर्देशिका २०६२ ले परिभाषित गरे वमोजिम 'अशिक्षा र गरिबीको मारमा परेका निरक्षर वर्गलाई साक्षरता शिक्षा, साक्षरोत्तर शिक्षा वा निरन्तर शिक्षा, आयआर्जन कार्यक्रमका लागि सीपमूलक तालिम, बचत तथा ऋण कार्यक्रम, निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्न स्थानीय समुदायबाट स्थापना र सञ्चालन हुने शैक्षिक, स्वायत्त, स्वशासित, अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला संस्थाको रूपमा सञ्चालन हुने केन्द्रको रूपमा तोकेको छ ।' यसरी विश्लेषण गर्दा समुदायको लागि शिक्षा, सूचना, सीप विकास सम्बन्धी समुदायको आवश्यकतामा आधारित कार्यक्रमहरू समुदाय स्वयंमले निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने साझा केन्द्र हो । यसको प्रमुख उद्देश्य समुदायलाई सशक्त र आत्मनिर्भर गराई विकासको पथमा अगाडि वढाउनु हो ।

२.२ अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका

सामुदायिक अध्ययन केन्द्रमा अनौपचारिक शिक्षा व्यवस्थापन विषयको अध्ययनमा शोधार्थीले अमेरिकी समाजशास्त्री तथा मनोवैज्ञानिक Rensis Likert (1903-1981) ले प्रतिपादन गरेको आधुनिक सहभागितामूलक व्यवस्थापन सिद्धान्तलाई लिइएको छ । (Sapru, 2006) यस सिद्धान्तले व्यवस्थापकका आचारणगत शैली, व्यवस्थापन प्रणाली, संगठन सुधार प्रक्रिया, नेतृत्व सहयोगिसँगको व्यवहार, सुपरीवेक्षण र अन्तरव्यक्तिक सम्बन्धमा गतिशिलता जस्ता मुख्य विषयहरूमा बीसौ शताब्दीको उत्तरार्द्धमा जटिल सामाजिक व्यवहार र परिवर्तित परिवेशमा आफ्नो धारणालाई लामो

अनुसन्धान पश्चात सिद्धान्तको रूपमा विकास गरे । उनले New Patterns of Management (1961), The Human Organization: Its Management of Value (1957) and New Ways of Managing Conflict (1976) पुस्तक लेखेका छन् ।

Likert (1961), ले अनुसन्धानबाट “एउटा व्यवस्थापकभन्दा अर्को व्यवस्थापकले कसरी राम्रो काम गरी सङ्गठनले तोकेको नतिजामुखी उपलब्धी हाँसिल गर्दछ भन्ने सन्दर्भमा संगठन भित्र कार्यमुखी व्यवस्थापक र कर्मचारीमुखी व्यवस्थापकको गुण तथा आचरण पहिचान गरे । काममुखी व्यवस्थापकले कामलाई मात्र ध्यान दिने, सहयोगीलाई काममा मात्र जोताउने, विश्वासमा लिन नसक्ने प्रत्यक्ष निरीक्षण गर्ने गराउने र कम स्वतन्त्रताप्रदान गरी काममा सिलसिलामा कुनै गल्ती भएमा तुरुन्तै दण्ड गरिहाल्ने आचरण भएको र संगठनले तोकेका लक्ष्य तुनात्मक रूपमा हासिल गर्न नसकिएको जानकारी पाए । यस्ता व्यवस्थापकले कर्मचारीको मानवीय संवेदनशीलता र कार्यवातावरण ध्यान पुऱ्याएको देखिएन भने अर्को कर्मचारीमुखी व्यवस्थापकले मानवीय संवेदनशीलता र कार्य वातावरणलाई समेत ध्यान दिई कार्यसम्पादनमा एक अर्काको सहभागिता र सहयोग भएमा संगठनले राखेका उद्देश्य सजिलै प्राप्त हुने भई कार्यदक्षता वृद्धि भई कार्य सम्पादन, कार्य वातावरण छिटो, छरितो हुनका साथै कर्मचारी कामप्रति उत्साहित देखियो । यस्ता व्यवस्थापकमा पाइने सामान्य गुणहरूमा सहायक कर्मचारीलाई काम गर्न स्वतन्त्र दिने, कर्मचारीलाई विश्वासमा लिने, कर्मचारीलाई सामुहिक नीति तथा निर्णय प्रक्रियामा संलग्न गरी प्राप्त रचनात्मक सुझाव ग्रहण गरी कामप्रति उत्प्रेरित गरी सामान्य सुपरीवेक्षण मात्र गरिन्छ । कर्मचारीले कुनै गल्ती गरिहालेमा गल्ती सुधार गर्न आवश्यक सहयोग पुऱ्याइन्छ ” (Likert 1961:28)।

यस सिद्धान्तलाई शैक्षिक संगठनमा कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने सन्दर्भमा संस्थाको नेतृत्व गर्ने नेतृत्वकर्ता वा व्यवस्थापन समितिले आफू मातहत संलग्न कर्मचारीहरूलाई कार्य सम्पादनमा सहयोग पुऱ्याउन उल्लेखित कर्मचारीमुखी व्यवस्थापकले अपनाउने आचरणगत शैली अपनाउनु पर्दछ । संस्थाको उद्देश्य प्राप्तीको लागि संस्थाका समस्या पहिचान गर्ने योजना तर्जुमा, कार्यक्रमको छनौट, स्थानीय

समुदाय, सरोकारवाला संस्था तथा लक्षित वर्गलाई सहभागिता गराई निर्णय गर्ने पद्धतिको विकास गर्ने पर्दछ । जसले संस्थाको स्रोत व्यवस्थापनमा गुणात्मक सुधार ल्याउन सहयोग पुऱ्याउँछ ।

२.३ शैक्षिक उपादेयता

यो अध्ययन सामुदायिक अध्ययन केन्द्रबाट संचालित कार्यक्रमहरूको अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम संचालन गर्दा यसलाई सकेसम्म व्यवस्थापकीय पक्षको अवस्था उल्लेखित सैद्धान्तिक खाकाको सहयोगबाट अझ बढी गतिशिल, लक्ष्योमुख र सरोकारवालाको बढी भन्दा बढी जनसहभागिता जुटाई व्यवस्थापकीय पक्षमा देखिएका विद्यमान अवस्था रहेका समस्या समाधानमा गुणस्तरीय सुधार ल्याउन उपयुक्त समाधानको खोजी गर्न सहयोग हुनेछ ।

सामुदायिक अध्ययन केन्द्रमा सञ्चालनको हुने अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमको व्यवस्थापनमा विभिन्न समस्याहरू देखा परेका छन् । समुदायमा व्यापक अभिरुचिको अभाव रहनु, साक्षरोत्तर एवम् निरन्तर शिक्षाको कमि, स्रोत परिचालनमा उदासीनता, साक्षरता कक्षामा अल्मलिएको अनौपचारिक शिक्षा उपयुक्त नक्सांकनको अभाव, अनियमित तथा बीचैमा पढाइ छोड्ने, सहभागि, पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक सामग्रीको अभाव, समन्वयनको अभाव, लक्ष्य अनुसारको प्रगति हुन नसकेको अग्रगमन सुपरीवेक्षणको अभाव, सूचना व्यवस्थापना, आर्थिक स्रोतको अभाव संस्थागत संलग्नता न्युन अनुसन्धान र खोजको कमी जस्ता समस्या लाई समाधान गर्न रणनीतिक योजनामा हुन पर्ने संगठननात्मक सुधार, प्राथमिकता क्षेत्र निर्धारण, प्राविधिक पक्षमा सुधार गर्नु, साक्षरता अभियानमा व्यापक जनसहभागितामा, आर्थिक स्रोतको दिगोपना, अनौपचारिक शिक्षाको फराकिलो दृष्टिकोण पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तकमा सुधार एवम् पहुँच र सूचनामा आधारित अनौपचारिक शिक्षा व्यवस्थापन शैलीको अबलम्बन, कार्यक्रमहरू विकेन्द्रीकरण एवम् विविधीकरण गर्नु पर्ने, प्रक्रियागत सुधार, संस्थागत सञ्जाल र सम्बन्ध पेशागत विकास सरकारी तथा राजनैतिक प्रतिवद्धता स्थानीय समुदायको सशक्तिकरण अनुसन्धान तथा खोजको विस्तार जस्ता उपायहरू

अबलम्बन गरी सहभागितामूलक व्यवस्थापन सिद्धान्तले मार्गनिर्देश गरेका विषयवस्तुले सामुदायिक अध्ययन केन्द्रमा अनौपचारिक शिक्षाको व्यवस्थापन विषयको कठिनाई हटाउन ठूलो सहयोग पुऱ्याउने हुँदा सामुदायिक तथा शैक्षिक संगठनको क्षेत्रमा यसको उपयोगिता महत्वपूर्ण छ ।

सबैका लागि शिक्षा भन्ने नारालाई उतार्न सामुदायिक अध्ययन केन्द्रमा सञ्चालित अनौपचारिक कार्यक्रमले विद्यालय जान छाडेका, बुढ्याउलीपन, घरमै बसेर चुल्हो चौका गर्नेहरुको लागि पनि विभिन्न किसिमका कार्यक्रम मार्फत ज्ञान, सीप प्रदान गरी समुदायको सर्वाङ्गीण विकासमा सघाउ पुऱ्याउने आशा गरिएको छ ।

परिच्छेद: तीन

अध्ययन विधि

अनुसन्धान एउटा महत्वपूर्ण एवं वैज्ञानिक, जटिल कार्य हो । नयाँ ज्ञानको खोजी नै अनुसन्धान हो जुन तथ्यमा आधारित हुन्छ । यसले कुनै पनि विषयवस्तु वा समस्या र घटना परिघटनाको बारेमा विस्तृत जानकारी दिई निष्कर्षमा पुग्न सहयोग गर्दछ ।

३.१ अनुसन्धानको ढाँचा

अनुसन्धानको लागि निश्चित योजना तथा रणनीतिको आवश्यकता पर्दछ । यसको लागि तयार पारिने वृहत योजना अर्थात विषयको छनौट देखि लिएर तथ्यांक संकलन विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण कार्यसम्मका कार्यविधि तथा योजना समेटी अनुसन्धाकर्तालाई मार्गनिर्देशन प्रदान गरेको हुन्छ । अनुसन्धान कार्यबाट अपेक्षित उद्देश्य पूरा गर्न निश्चित प्रक्रिया तथा तरीकाहरु अपनाइन्छ त्यसलाई अध्ययन विधि भनिन्छ । यो अनुसन्धान मुख्यत गुणात्मक (व्याख्यात्मक) हुनेछ ।

३.२ नमूना छनौटका आधारहरु

चितवन जिल्लामा संचालनमा रहेका सामुदायिक अध्ययन केन्द्रहरु मध्ये नेपाल सरकार अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रको सहयोग तथा समन्वयनमा संचालित केन्द्रहरु र अन्तराष्ट्रिय संस्था युनेस्को काठमाण्डौंको सहयोग र समन्वयनमा संचालित केन्द्रहरु मध्ये बाट ३ वटा केन्द्रहरु गोला प्रथा द्वारा छनौट गरिने छ ।

३.३ नमूनाको छनौट

यस अध्ययनको उद्देश्यहरु पूरा गर्नको लागि चितवन जिल्लामा सञ्चालित ७ वटा सामुदायिक केन्द्रहरु मध्ये अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रबाट सञ्चालित र युनेस्को काठमाण्डौंको सहयोगमा सञ्चालित प्रत्येक सामुदायिक अध्ययन केन्द्रहरु छनौट गरिनेछ किनभने यसबाट सरकार पक्ष र संस्था पक्ष बाट भएको व्यवस्थापन पक्षको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकियोस । सामुदायिक अध्ययनकेन्द्रका १-१ वटा व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी गरी ३ जना, प्रत्येक केन्द्रका १-१ जना

परिपरिचालिकाहरु गरि ३ जना, प्रत्येक केन्द्रका १-१ जना शिक्षक गरि ३ जना, केन्द्रका छात्र छात्रा ६ जना लाई नमुनाको रूपमा छनौट गरिनेछ ।

३.४ तथ्याङ्क संकलन गर्ने साधनहरु

तथ्याङ्क नै अनुसन्धानको मेरुदण्ड भएकोले तथ्याङ्क कै माध्यमद्वारा उद्देश्य तथा गन्तव्यको प्राप्ती हुन्छ । विशेषतः अध्ययनका लागि निम्न साधन प्रयोग गरिनेछ :-

३.४.१ स्थलगत अवलोकन

यस अध्ययनमा राखिएका उद्देश्यहरु पुरा गर्नका लागि तथ्यांक संकलन गर्न सामुदायिक अध्ययन केन्द्रको निर्देशिकामा उल्लेखित मानविय स्रोत शैक्षिक स्रोत, भौतिक स्रोत, आर्थिक स्रोत र सुचना प्रविधि स्रोत आदि व्यवस्थापनका विविध पक्षमा तोकिएका अध्ययन केन्द्रको अनुमति लिई सम्बन्धित पदाधिकारीहरु, परिचालिकाहरु, छात्र छात्राहरु, शिक्षकहरुसंग आवश्यक जानकारी प्राप्त गरिनेछ । अवलोकनको लागि अवलोकन फारमको सहयोग लिइने छ ।

३.४.२ समुहगत छलफल

यसमा सरोकारवालाहरुसंग समूहमा वसी छलफल गरिनेछ र छलफलको लागि आवश्यकता अनुसार प्रश्नको नमुनाको सहयोग लिइनेछ ।

३.४.३ अन्तर्वार्ता

छनौट गरिएका केन्द्रहरुका व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरु, सामुदायिक परिचालिकाहरु, शिक्षकहरु, छात्र छात्राहरुसंग विद्यमान अवस्था, व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरु, व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरुको भूमिका, परिचालिकाको भूमिका आदिको जानकारी हासिल गरिनेछ । साथै केन्द्रहरुले भोग्नु परेका समस्याहरु र समस्याहरुलाई निराकरण गर्ने तर्फ थालेका कोशिसहरु आदिको वारेमा प्रश्नोत्तरको माध्यमबाट सम्बन्धित विषयकाबारेमा जानकारी लिइनेछ । यसको लागि अन्तर्वार्ताको फारमको सहयोग लिई मानविय स्रोत भौतिक, शैक्षिक, आर्थिक, सुचना प्रविधि स्रोतको व्यवस्थापन वारेमा अन्तर्वार्ता कन्द्रीत गरिने छ ।

परिच्छेद: चार

तथ्याङ्कको विश्लेषण तथा प्रशुतीकरण

अध्ययनको क्रममा प्राथमिक स्रोतबाट प्राप्त जानकारीहरूलाई उद्देश्यमा आधारित भई विश्लेषण गरिनेछ । विश्लेषण व्याख्यात्मक हुनेछ । प्राप्त तथ्याङ्कलाई आवश्यकता अनुसार वर्गीकरण गरी प्रशुत गरिनेछ । अध्ययनको लागि प्रयोग गरिएको सैद्धान्तिक खाकाको सहयोग लिई निष्कर्षमा पुगिनेछ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र (२०६३), सामुदायिक अध्ययन केन्द्र संचालन एवं व्यवस्थापन सम्बन्धि निर्देशिका, २०६२ सानोठिमी, भक्तपुर ।
- काफ्ले, वासुदेव, सिन्हा रामस्वरूप, श्रेष्ठ चन्द्रबहादुर, वस्नेत सम्भना (२०६१), शैक्षिक प्रविधि र अनौपचारिक शिक्षा विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि., काठमाण्डौ ।
- दाहाल, दत्तात्रय (२०६५), साक्षरता विशेषाङ्क, अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), कानून किताव व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं ।
- पौडेल, चिरञ्जीवी (२०६३), अनौपचारिक शिक्षाको विकाशमा सामुदायिक अध्ययन केन्द्र, साक्षरता विशेषाङ्क, सानोठिमी, भक्तपुर ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग (२०६४), तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४/०६५-२०६६/०६७), सिंहदरवार, काठमाडौं ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग (२०५९), दशौं पञ्चवर्षीय योजना (२०५९-२०६४), सिंहदरवार, काठमाण्डौं ।
- राष्ट्रिय महिला आयोग (२०६५), लैङ्गिक आधारमा विभाजित तथ्याङ्क (२०६५), भद्रकाली प्लाजा, काठमाडौं ।
- राष्ट्रिय जनगणना (२०५८), केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, थापाथली, काठमाण्डौं ।
- विकासको निम्ति शिक्षा, सेरिड (२०६४), त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर, काठमाडौं ।
- शर्मा, महेश्वर (२०६३), सामुदायिक अध्ययन केन्द्रको सिंहावलोकन, साक्षरता विशेषाङ्क, अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर ।
- Bhatt, Bhimdev (2054). *Fundamentals of Public Administration: Ashishdev Bhatt, Mechigan Street Amarica*
Community Learning Centre. October 7, 2008 from <http://www.nec.gov.np>
- Khanal, Peshal (2005). *Educational Research Methodology*, Sunlight Publication, Kirtipur Kathmandu.